

ДО ПРОБЛЕМИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ У СПРАВАХ ПРО ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ TO THE PROBLEM OF A FAIR COURT IN WAR CRIMES CASES

Кваша О.О., д.ю.н., професор,
член Вищої ради правосуддя

Під час триваючої російсько-української війни поновлення порушеного права / справедливості передбачає насамперед реалізацію судами України кримінальної відповідальності та покарання осіб, які скоїли воєнні / міжнародні злочини. У цих умовах для України як правової соціальної держави приматом антикримінальної політики є дотримання стандартів справедливого суду у справах про воєнні злочини. На основі семантичного аналізу термінів «стандарт» і «уніфікація» встановлено, що вони є однорідними поняттями та мають спільне семантичне ядро – «єдина форма». Відповідно, має бути єдина, уніфікована практика у сфері розслідування, притягнення до кримінальної відповідальності і покарання винних у вчиненні воєнних і міжнародних злочинів. Для дотримання стандартів справедливого суду важливо, щоб рішення було прийнято на основі закону, який відповідає вимогам справедливості. Констатована проблема термінологічної невизначеності цієї категорії злочинів, вирішувати яку слід відповідно до положень ратифікованого Україною Римського Статуту. Справедливий суд під час війни – це в першу чергу призначення домірного та адекватного покарання російським окупантам, а також громадянам України, які зрадили своїй державі. Кожна законодавчо визначена норма і подальше її застосування не повинні суперечити природній ідеї справедливості, лише за цих умов можна забезпечити право на справедливий суд. Українська кримінальна юстиція під час війни, і ще тривалий час після перемоги матиме пріоритетне завдання забезпечити стандарти справедливого суду для винних у вчиненні злочинів проти українського народу, і для потерпілих від цих злочинів. Попри увагу представників вітчизняної юридичної науки до європейських та міжнародних стандартів справедливого суду, перспективним напрямом є наукова розробка (з врахуванням судової практики) та узагальнення національних стандартів справедливого суду загалом, та у справах про воєнні злочини, зокрема.

Ключові слова: справедливий суд, воєнний злочин, міжнародний злочин, стандарт, уніфікація, судова практика, єдність, Римський статут Міжнародного кримінального суду, природне право, справедливий закон, інтегративність, кримінальна відповідальність, колективна жертва, мир і безпека.

During the ongoing Russian-Ukrainian war, the restoration of violated rights/justice involves, first of all, the implementation of criminal responsibility and punishment by Ukrainian courts of persons who have committed war/international crimes. In these conditions, for Ukraine as a legal welfare state, the primacy of anti-criminal policy is compliance with the standards of a fair trial in cases of war crimes. Based on the semantic analysis of the terms "standard" and "unification", it was established that they are homogeneous concepts and have a common semantic core – "a single form". Accordingly, there should be a single, unified practice in the field of investigation, prosecution and punishment of those guilty of committing war and international crimes. The problem of terminological uncertainty of this category of crimes has been identified, which should be resolved in accordance with the provisions of the Rome Statute ratified by Ukraine. A fair trial during the war is, first of all, the appointment of a presumptive and adequate punishment to the Russian occupiers, as well as to the citizens of Ukraine who betrayed their state. Each legally defined norm and its subsequent application should not contradict the natural idea of justice, only under these conditions can the right to a fair trial be ensured. Ukrainian criminal justice during the war, and for a long time after the victory, will have the priority task of ensuring the standards of a fair trial for those guilty of crimes against the Ukrainian people, and for the victims of these crimes. Despite the attention of representatives of domestic legal science to European and international standards of a fair trial, a promising direction is scientific development (taking into account judicial practice) and generalization of national standards of a fair trial in general, and in cases of war crimes, in particular.

Key words: fair trial, war crime, international crime, standard, unification, judicial practice, unity, Rome Statute of the International Criminal Court, natural law, just law, integrability, criminal responsibility, collective victim, peace and security.

*Право на справедливий судовий розгляд
є першорядною вимогою правоправда.
Том Бінгем*

Під час триваючої російсько-української війни поновлення порушеного права / справедливості передбачає насамперед реалізацію судами України кримінальної відповідальності та покарання осіб, які скоїли воєнні / міжнародні злочини. Згідно зі статистикою, станом на 31 травня 2024 року за період повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України зареєстровано 133 062 злочинів агресії та воєнних злочинів, з них: пропаганда війни (стаття 436 Кримінального кодексу України) – 80; планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (стаття 437 КК України) – 104; порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК України) – 129 065 та інших – 3 813. Отже, чисельність злочинів щодо порушення законів та звичаїв війни становить 129 065 [1].

Як відомо, Україна довгий час не ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут), хоча ще 20 січня 2000 року підписала його і визнала юрисдикцію МКС за окремими статтями. І лише 21 червня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут та поправки до нього [2], а 24 червня Президент України підписав цей закон.

Чому цей процес був таким тривалим? Насамперед через те, що 11 липня 2001 року Конституційний Суд України ухвалив негативний висновок щодо Римського статуту: «Визнати Римський Статут Міжнародного кримінального суду (995_588), підписаний від імені України 20 січня 2000 року, який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юстиції» [3]. Крім того, дослідники в галузі кримінального права слушно відзначають, що проблема Римського статуту є комплексною, цей міжнародний договір стосується і міжнародного гуманітарного права, і національного права – кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого, цивільного. Держави, що ратифікують його, набувають не лише відповідних прав, а й покладають на себе певні обов'язки [4, с. 190].

Проблемам, які стосуються воєнних (міжнародних) злочинів, приділяли увагу, такі вчені, як: В. Базов, О. Бандурка, В. Гришук, С. Гусаров, В. Ємельяненко, О. Литвинов, Р. Мовчан, А. Музика, В. Навроцький, Є. Назимко, К. Оробець, М. Панов, М. Піддубна, М. Сенько, В. Сокурченко, О. Столярський, М. Хавронюк, В. Шакун та інші. Значну увагу дослідженню права на справедливий суд

приділяли такі науковці як: Д. Андреев, П. Андрушко, В. Борисов, С. Дідик, О. Дудоров, М. Козюбра, М. Коржанський, М. Колодяжний, О. Костенко, О. Котович, В. Малярченко, І. Марочкін, Л. Москвич, М. Мельник, В. Осадчий, С. Прилуцький, О. Светлов, В. Сташис, Є. Стрельцов, В. Тацій, Є. Фесенко, М. Шепітько, С. С. Яценко та інші.

У червні 2024 року Асоціація правників України оприлюднила Звіт за результатами впровадження 2 фази проєкту «Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини» (далі – Звіт), у якому наголошено: право на справедливий суд слід гарантувати та забезпечувати за будь-яких обставин, у тому числі під час воєнного стану, як того вимагає стаття 10 Загальної декларації прав людини, стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Намір продемонструвати *високий стандарт національного правосуддя* у справах про міжнародні злочини неодноразово було підтверджено представниками всіх гілок влади (курсив мій. – О. К.) [1, с. 4]. З наведеного очевидно, що у Звіті, по-перше, поняття міжнародних і воєнних злочинів вживаються як тотожні, а, по-друге, особливий наголос зроблено на понятті «стандарт національного правосуддя». В преамбулі Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» зазначено: «З метою підвищення *національних стандартів судоустрою і судочинства* та забезпечення права на справедливий суд Верховна Рада України постановляє...» [5]. Отже, під час війни для України як правової соціальної держави приматом антикримінальної політики є дотримання стандартів справедливого суду у справах про воєнні злочини. Одне із значень слова «стандарт» в українській мові – *єдина типова форма* організації, проведення, здійснення чого-небудь [6, с. 413]. Трансформація сучасної судової системи України покликана забезпечити правову стабільність та верховенство права, гарантованість інтересів учасників суспільних відносин, зміцнення престижу та авторитету судової влади, відновлення до неї довіри. Досягнення таких цілей стає можливим, зокрема, і завдяки *уніфікації судової практики*. [7, с. 237]. Уніфікація – це зведення чого-небудь до *єдиної форми*, системи, єдиних нормативів [6, с. 620]. Отже, «стандарт» і «уніфікація» є однорідними поняттями та мають спільне семантичне ядро – «єдина форма». Відповідно, має бути єдина, уніфікована практика у сфері розслідування, притягнення до кримінальної відповідальності та покарання винних у вчиненні воєнних і міжнародних злочинів. Слід погодитись із дослідниками у тому, що ознаками фактичного забезпечення єдності судової практики є: 1) узгодженість у застосуванні норм права судами при вирішенні судових справ; 2) послідовність у застосуванні норм права; 3) однаковість у вирішенні подібних судових справ; 4) високий рівень довіри та поваги судів нижчої інстанції до судів вищої інстанції, особливо Верховного Суду, які формують судову практику; 5) незначна кількість оскаржених рішень до вищестоящих інстанцій через неоднакове застосування норм матеріального або процесуального права; 6) високий рівень довіри населення до судової влади, особливо до Верховного Суду [8, с. 28–29]. У контексті такої ознаки як «незначна кількість оскаржених рішень до вищестоящих інстанцій» вартує уваги наукова позиція Н. В. Глинською, яка констатує необхідність уважно підходити до оцінки характеру наслідків допущених порушень на предмет їх впливу на загальну справедливість судового рішення [9, с. 26].

Право кожного на «справедливий» розгляд його справи, напевно, найважливіший елемент статті 6 ЄСПЛ. Закономірно ця стаття вважається найскладнішою в Конвенції з огляду на сферу її застосування, на кількість неоднозначних питань, які у зв'язку з цим виникають, та на обсяг її тлумачення Страсбурзьким судом. Тому, не зважаючи на виключно важливе місце права на справедливий

суд з-поміж усіх інших принципів, ЄСПЛ у своїх рішеннях не узагальнює чітких, формально визначених стандартів (критеріїв, показників) справедливості. Водночас науковці визначають поняття «європейські стандарти справедливого суду» як систему правових норм, закріплених міжнародно-правовими актами ЄС, рішеннями ЄСПЛ, Суду ЄС, іншими європейськими судовими органами та рекомендаціями європейських міжнародних організацій, що встановлюють право особи на Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування під час вирішення публічно-правових спорів ефективний засіб правового захисту в національному органі, доступ до суду, справедливий та публічний судовий розгляд, обов'язковість остаточного судового рішення тощо. [10, с. 81–82].

Частина перша статті 1 Статуту ООН проголошує, що організація переслідує мету – підтримання міжнародного миру та безпеки, і для реалізації цієї мети має приймати ефективні колективні заходи для попередження та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру та проводити мирними засобами у відповідності з принципами справедливості і міжнародного права, вирішення міжнародних спорів або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру [11]. Відповідно вчені констатують, що Статут ООН зафіксував завдання «створити умови, за яких можуть дотримуватись справедливість і повага» до міжнародного права [12, с. 98–99]. Справедливість є загальнолюдським принципом права, має природне походження, і лише закріплюється державою у національному законодавстві із дотриманням вимог міжнародного права.

Традиційно справедливий суд розглядається як складова верховенства права. Конституційний Суд України (далі – КСУ) у рішенні від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 тлумачить верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, а також як універсальний та інтегральний принцип права, який має такі основоположні його складові: принцип законності, принцип поділу державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, *принцип справедливого суду* (курсив мій. – О. К.) [13]. Раніше, КСУ в рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 навів свою позицію щодо справедливості, і саме в контексті кримінальної юстиції. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання за вчинений злочин; категорія справедливості передбачає, що покарання повинно бути *домірним* злочину... Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного. *Адекватність* покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема права на свободу, які не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (курсив мій – О. К.) [14].

Очевидно, що реалізація ідеї справедливості у кримінальному праві є пріоритетною, зважаючи, зокрема, на те, що кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності. Насамперед, на законодавчому рівні будь-яка визначена санкція не повинна суперечити природній ідеї справедливості. Недарма ще Цицерон у своєму ученні червоною ниткою проводив думку про те, що законом, ухваленим людьми, можна назвати лише те, що є справедливим, що відповідає сутності природи взагалі й людської природи зокрема [15, с. 156]. За умов прийняття кримінально-правової норми відповідно до природної справедливості (за Цицероном – норми, яка відповідає сутності природи взагалі

й людської природи), призначене судом покарання за вчинене кримінальне правопорушення буде сприйматись як реалізація права на справедливий суд і потерпілою особою, і правопорушником, і загалом українським суспільством. Щодо несправедливого закону неодноразово наводила цитату Ч. Колтона: «Закон і справедливість – дві речі, які бог об'єднав, а людина роз'єднала» [16, с. 13]. Справді, для дотримання стандартів справедливого суду важливо, щоб рішення було прийнято на основі закону, якій відповідає вимогам справедливості. Тому критично ставилось до тези, що «з огляду на практичну юридичну діяльність ідея розрізнення права й закону усе ще має загалом переважно світоглядний характер» [17, с. 854]. Натомість погоджуюсь із думкою, що існування права без справедливості є доволі сумнівним, оскільки закон, в якому знівельовано принцип справедливості стає неправим, деспотичним, свавільним приписом влади, який вивисує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей [18, с. 46].

Дослідник теорії справедливості Роулз «рефлексує над тим, перш за все, як можливо виконувати обов'язок підкорятися несправедливим законам. Він відзначає, що на індивідах лежить природний обов'язок підтримувати справедливі інститути, що й змушує їх підкорятися несправедливим законам або тій політиці, яка провадиться, або, щонайменше, не протистояти останнім незаконними способами до тих пір, доки вони не перевищують певних меж несправедливості» [19, с. 57]. Ще римські юристи відмежовували «право» (*Jus, Justicia*) і «закон» (*lex*). Відомим є римське висловлювання «*Lex iniusta non est lex*» – «несправедливий закон не є законом». Оскільки закон – це продукт діяльності людського розуму, то природно, що він може не відповідати вимогам справедливості.

Однак не лише закон має бути справедливим, але й його застосування теж. Слід погодитись із тим, що коли йдеться про застосування права, справедливість є навіть більш важливою, у порівнянні зі справедливістю у правотворчості. Справедливе застосування норм права вимагає від суб'єктів застосування права безсторонності, недискримінаційного підходу, неупередженості та ін. [12, с. 101].

В контексті кримінально-правового дослідження права на справедливий суд О. Л. Котович пропонує удосконалити його поняття як «гарантовану державою суб'єктивну можливість кожного звернутися до суду для справедливого, відкритого, упродовж розумного строку розгляду будь-якого правового конфлікту незалежним, безсторонним судом, створеним на підставі закону; користуватись при цьому передбаченими законом процесуальними правами та вимагати примусового виконання рішення суду» [20, с. 11]. На мій погляд, в основі пропонованого вченим визначення лежить загальновідома аксіома, закріплена у статті 6 Конвенції, де гарантовано право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі.

Пріоритетом України як соціальної правової держави має бути не просто декларування захисту прав людини справедливим судом, але його реальне забезпечення. Тому відповідні гарантії передбачено в Конституції України – права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55).

У чинному Кримінальному процесуальному кодексу України (далі – КПК) виокремлено главу «Засади кримінального впровадження», у якій, зокрема, у ч. 1 ст. 21 чітко зазначено: «кожному гарантується право на *справедливий* розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону». Зважаючи на попередні положення, повною мірою підтримую пропозицію Н. В. Глинської викласти ч. 1 ст. 412 КПК

у такій редакції: «Істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону є такі порушення вимог цього Кодексу, які самі по собі чи в сукупності з іншими порушеннями перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити *справедливе* судове рішення» [9, с. 28]. Тобто чинне формулювання «законне та обгрунтоване судове рішення» безумовно повинно бути замінене на «*справедливе* судове рішення». Зважаючи на імперативність дотримання стандартів справедливого суду, слід погодитись із положенням, яке має тривалу історію – «право на справедливий суд є засадничим і абсолютним» [21, с. 97]. Це положення, як і епіграф до цієї наукової статті, належать лорду Томасу Бінгему (13.10.1933 р. – 11.09.2010 р.), який є одним з найвидатніших юристів світу та якому вперше в історії Великої Британії вдалося обійняти усі три найважливіші посади в судовій системі цієї країни. Саме йому світ завдячує визначенню принципу верховенства права (правовладдя) та його складових, зокрема права на справедливий суд.

Наразі чинний Кримінальний кодекс України не містить переліку принципів узагалі. У Проекті ж нового Кримінального кодексу України право на справедливий суд згадано саме в контексті одного із воєнних злочинів: «Стаття 11.4.2. Грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах, не пов'язані зі вбивством». Особа, яка вчинила грубе порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме будь-яке з таких діянь проти осіб чи майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції: 5) позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, *права на справедливий і звичайний суд* [22].

Той факт, що не можливо надати чіткі однозначні критерії чи визначення поняття «справедливість», є неоспорюваним. Фахівці в галузі теорії права наголошують, що справедливість в будь-якому суспільстві починається з того, що робить необхідною єдину форму людських дій, утверджує однакові нормативи поведінки для усіх членів соціальної групи, в межах якої справедливість функціонує як *інтегративна* цінність [12, с. 97] (курсив мій. – О.К.). Ознака інтегративності є важливою в контексті розуміння права на справедливий суд. Інтегральний, інтегративний похідні від слова «інтеграція», яка в українській мові тлумачиться як «*об'єднання* чого-небудь в єдине ціле» [23, с. 793]. Отже, справедливість – це категорія, яка об'єднує людей у їх прагненні встановити істину та відновити порушене право.

Втілення природної ідеї справедливості у сучасній антикримінальній політиці України в умовах війни передбачає справедливий судовий розгляд щодо винних у вчиненні воєнних / міжнародних злочинів. Доречно зауважити про термінологічну невизначеність цієї категорії злочинів. Переважно воєнні злочини розглядають як один із видів міжнародних злочинів [24, с. 35], або ж використовують поняття «міжнародного воєнного злочину» [25, с. 100], інколи одні й ті самі склади злочинів цієї категорії відносять до воєнних, інші – до міжнародних злочинів. Цю дискусію, на мій погляд, слід вирішувати відповідно до положень нещодавно ратифікованого Україною Римського Статуту, в якому у статті 5 «Злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду» зазначено: 1. Юрисдикція Суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Відповідно до цього Статуту Суд має юрисдикцію стосовно таких злочинів: а) злочини геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; д) злочин агресії [26].

Справедливий суд під час війни – це в першу чергу призначення домірного та адекватного покарання російським окупантам, а також громадянам України, які зрадили своїй державі. В ситуації війни та повоєнної відбудови держави будь-які прояви несправедливості під час судовин-

ства здатні спричинити руйнівні для держави наслідки. Вище було констатовано, що кожна законодавчо визначена норма (а з початку 2022 року до Кримінального кодексу України парламентом внесено багато новел у статті про воєнні кримінальні правопорушення та злочини проти основ національної безпеки України), і подальше її застосування не повинні суперечити природній ідеї справедливості, лише за цих умов можна забезпечити право на справедливий суд.

Водночас справедливий суд щодо винних у вчиненні воєнних / міжнародних злочинів означає, що таке право має бути реалізовано і щодо жертв злочинів. Оскільки загалом все українське суспільство є *колективною жертвою* від злочину агресії з боку росії, то слід залучити міжнародні інституції для здійснення *справедливого правосуддя* як щодо керівництва *держави-агресора, держав-співучасників (пособників)*, так і кожного військового, який чинив злочини в Україні. В останні роки активно обговорюється питання щодо віднесення потерпілого до суб'єкта матеріальних кримінально-правових відносин. У зв'язку з цим, в КК пропонується передбачити активну роль потерпілої особи, зокрема, під час застосування так званих привілейованих інститутів – звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання тощо [27].

У вищезгаданому Звіті, йдеться і про необхідність забезпечення змагальності процесу та процесуальної рівності сторін у справах про воєнні злочини, які, як правило, розглядаються *in absentia*. Всі учасники цих кримінальних

проваджень безсумнівно знаходяться під тиском суспільства, спрямованим на забезпечення засудження і отримання максимально суворих покарань обвинуваченими. Водночас необхідним є дотримання *стандартів справедливого суду* та забезпечення відповідних гарантій [1, с. 37]. Тому критично оцінюю тезу, що «не можна дати якогось формалізованого алгоритму оцінки загальної справедливості, оскільки це є ситуативним стосовно кожного конкретного випадку та здійснюється на емпіричному рівні (*ad hoc*)» [9, с. 28]. Загальні стандарти справедливого суду – це імператив сучасної кримінальної юстиції, а у воюючій країні й поготів.

Національна кримінальна юстиція в аспекті притягнення до відповідальності за воєнні злочини зіткнулась із безліччю проблем. Стандарти права на справедливий суд під час війни передбачають здатність вітчизняних судів якісно та в розумні строки розглядати значну кількість кримінальних проваджень щодо вчинення воєнних злочинів.

Україна під час війни, і ще тривалий час після перемоги матиме пріоритетне завдання забезпечити стандарти справедливого суду для винних у вчиненні злочинів проти українського народу, і для потерпілих від цих злочинів. Попри увагу представників вітчизняної юридичної науки до європейських та міжнародних стандартів справедливого суду, перспективним напрямом є наукова розробка (з врахуванням судової практики) та узагальнення національних стандартів справедливого суду загалом, та у справах про воєнні злочини, зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт за результатами впровадження 2 фази проєкту «Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини». Червень 2024 року. 88 с. URL: https://uba.ua/documents/%D0%9A%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%202024/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9F%D0%B8%D1%89%D0%B8%D0%BA/UKR_Trial%20Monitoring_2024.pdf
2. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html>
3. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>
4. Музика А. А. Аналітична доповідь «про ратифікацію римського статуту міжнародного кримінального суду: короткий огляд доступних джерел (в аспекті доводів pro et contra)». *Українська кримінальна юстиція в умовах війни*: матеріали VIII (XXI) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 червня 2022 року). Львів: ЛьВДУВС, 2022. С. 174–195.
5. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text>
6. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / за ред.: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: АКОНІТ, 2008. Т. 3: П–Я. 2008. 864 с.
7. Головатий В. Уніфікація судової практики в Україні: теоретико-прикладні питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 237–241.
8. Деменчук М. О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики в Україні: дис. д-ра філософії в галузі права. Одеса, 2018. 223 с.
9. Глинська Н. В. Загальна справедливість судового розгляду як коректний вимір суттєвості порушень, допущених при ухваленні підсумкового процесуального рішення. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство*: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (17 грудня 2018 р., м. Київ). Київ: Алерта, 2018. С. 25–28.
10. Цвіркун Ю. Європейські стандарти справедливого суду та їх застосування під час вирішення публічно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 3 (31)/2022. С. 76–83.
11. Статут Організації Об'єднаних Націй URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
12. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: дис. канд. юрид. наук. Київ. 2003. 253 с.
13. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Рішення Конституційного суду України; Окрема думка від 02.11.2004 р. № 15-пн/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>
15. Головатий Сергій. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. Київ: Наш Формат, 2024. 1016 с.
16. Закон и правосудие. Луганск: РИО ОАО «Луганская областная типография», 2008. 171 с.
17. Шульга А. М. Концепція розрізнення права і закону, її світоглядна цінність, прикладне значення. *Форум права*. 2011. № 4. С. 852–855.
18. Павлишин О. В., Васюта Ю. В. Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020 № 2 (20). С. 40–47.
19. Попович Т. П. Розуміння обов'язків у контексті теорії справедливості Джона Роулза. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2022. Серія ПРАВО. Випуск 70. С. 53–58.
20. Котович О. Л. Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аналіз): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 218 с.
21. Бінгем Том. Правовладдя За заг. ред. Сергія Головатого; переклад з англ. В. Кастеллі та Д. Шкрюби. Київ, 2024. 256 с.
22. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf>

23. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / за ред.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: АКОНІТ, 2008. Т. 1: А–К. 928 с.
24. Іваночко О. О. поняття воєнного злочину в міжнародному та національному праві. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 3. С. 28–37.
25. Піддубна М.В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Випуск 40. Том 2. С. 98–101.
26. Римський статут Міжнародного кримінального суду. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
27. Кваша О.О. Справедливе правосуддя в умовах війни в Україні. *Українська воєнна та повоєнна кримінальна юстиція: матеріали ІХ (XXII) Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 26–27 жовтня 2023 року). Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 135–139.